

Що вирішує конституціоналізація як зміст конституційного правосуддя

О. Тупицький

кандидат наук з державного управління,
Голова Конституційного Суду України

У статті розглядаються різні підходи до визначення конституціоналізації. Пропонується третім суб'єктом конституціоналізації (поряд з українським народом і парламентом) у вузькому розумінні змісту цього поняття вважати Конституційний Суд України, який завдяки особливостям юридичної природи його актів фактично доповнює Конституцію України новими положеннями.

Ключові слова: Конституційний Суд України, конституціоналізація, конституційний текст, повноваження органу конституційної юрисдикції.

Традиційно у теорії конституційного права сутність, зміст, засоби та в цілому механізм впливу конституції на суспільні відносини визначається як конституційне регулювання. Особливість цього виду правового регулювання — найвищий ступінь важливості суспільних відносин, що є предметом цього регулювання, а однією з форм — конституціоналізація¹. Зазначене поняття відносно нещодавно увійшло в науковий обіг та використовується разом із поняттями «конституційність» та «конституціоналізм».

Сутність конституціоналізації, на думку Н. Пархоменко, полягає у тому, що конституція передусім закріплює нормативну модель та юридичну конструкцію найважливіших суспільних відносин, визначаючи таким чином системні, структурні, функціональні та інші зв'язки між різними суспільними інститутами, завдяки яким забезпечується гармонійний розвиток усього суспільства. Розвиток суспільних відносин, з одного боку, зміст та сутність галузевого законодавства — з другого боку, мають відповідати меті, цінностям та принципам конституції², а отже, безпосередньо залежать від них.

За визначенням Ю. Шемшученка та Ю. Барабаша, конституціоналізація — це, з одного боку, формально визначені послідовні етапи, а з другого — динамічний вплив на систему законодавства та суспільні відносини у цілому³. Такий процес, на думку Т. Подорожньої, передбачає три етапи: а) розробку та ухвалення основоположного акта, що має назву «конституція»; б) втілення закріплених у ній положень в усі структури правової системи; в) забезпечення пріоритету консти-

¹ Пархоменко Н. Конституционность и конституционализация законодательства Украины: теоретические аспекты. *Вестник ТвГУ. Серия «Право»*. 2012. Вып. 31. С. 162.

² Там само. С. 165, 166.

³ Шемшученко Ю., Барабаш Ю. Теорія і практика конституціоналізації національних систем права та законодавства: український досвід. Аналітична доповідь. С. 15.

туційних положень над усіма іншими правовими явищами та суворе дотримання їх у повсякденній діяльності державними органами та громадянами¹.

Наведені дефініції відображають принаймні два аспекти конституціоналізації: процес створення первинної конституційної матерії як основоположного суспільно-політичного договору, що регламентує найважливіші суспільні відносини, та процес їх практичної реалізації.

Великий юридичний словник визначає «конституціоналізацію» як закріплення певних положень у тексті конституції, надання їм конституційної сили².

Український народ на всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 року підтримав Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 року³, затвердивши таким чином основи конституційного ладу незалежної Української держави, визначені Декларацією про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року⁴, на «здійснення» якої був спрямований цей Акт. Декларація стала «основою для нової Конституції», яку Верховна Рада України прийняла 28 червня 1996 року, «виражаючи суверенну волю народу». Тому Основний Закон України, ухвалений та неодноразово змінений у подальшому парламентом, вважається «актом установчої влади, що належить народу»⁵.

Конституційний Суд України (далі також — КСУ) упродовж 24 років у своїх актах здійснює тлумачення норм Конституції України, закріплених у ній принципів. За статтею 151² Основного Закону України рішення Конституційного Суду України є обов'язковими та остаточними. Тому після їх опублікування викладені в них юридичні позиції КСУ, перебуваючи у нормативній єдності з витлумаченими в цих рішеннях положеннями Конституції України, стають безпосередніми регуляторами суспільних відносин, зокрема визначають зміст та обсяг конституційних прав і свобод⁶.

Фактично за допомогою своїх юридичних позицій Конституційний Суд України перманентно здійснює добудову тексту Основного Закону України, адаптуючи його первинну матерію до вимог сучасності.

Так, Рішенням від 29 грудня 1999 року Конституційний Суд України визнав смертну кару як вид кримінального покарання (відповідні положення Кримінального кодексу України 1960 року) таким, що не відповідає статті 27 Конституції України, яка гарантує невід'ємне право на життя. Водночас частина друга цієї статті забороняє лише позбавляти життя свавільно. Таке застереження містилося й у Конституції Української РСР. Тому до ухвалення КСУ зазначеного рішення

¹ Подорожня Т. С. Конституционализация системы законодательства Украины: основные требования принципа конституционности и обеспечение правового порядка. *Вестник БДУ. Серия 3*. 2015. № 1. С. 88.

² Большой юридический словарь. Москва : Инфра-М / А. Я. Сухарев, В. Е. Крутских, А. Я. Сухарева. 2003.

³ *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 38. Ст. 502.

⁴ *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1990. № 31. Ст. 429.

⁵ Абзац третій пункту 2 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 3 жовтня 1997 року № 4-зп.

⁶ Абзац другий підпункту 2.4 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 20 грудня 2018 року № 13-р/2018.

в юридичній науці домінувала думка, що поняттям «свавільно» не охоплюються судові вироки, якими призначена виняткова міра покарання. Але Конституційний Суд України роз'яснив, що «позбавлення людини життя державою внаслідок застосування смертної кари як виду покарання, навіть у межах положень, визначених законом, є скасуванням невід'ємного права людини на життя, що не відповідає Конституції України» (абзац третій пункту 3 мотивувальної частини). Наведене рішення змінило усталене на той час суспільне розуміння зазначеної конституційної норми відповідно до вимог Ради Європи та ухваленого нею Протоколу № 6 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, який встановлює абсолютну заборону цього виду покарання у мирний час та був ратифікований Верховною Радою України двома місяцями пізніше.

Іншим, більш очевидним прикладом побудови конституційного тексту можна вважати Рішення від 25 грудня 2003 року № 21-рп/2003, яким Конституційний Суд України, здійснюючи тлумачення положень частин першої, другої, третьої, четвертої статті 118, частини третьої статті 133, частин першої, другої, третьої статті 140, частини другої статті 141 Конституції України та низки положень інших законодавчих актів у їх взаємозв'язку, дійшов висновку про те, що Київську міську державну адміністрацію має очолювати лише особа, обрана Київським міським головою. Лише ця особа призначається Президентом України на посаду голови Київської міської державної адміністрації. При цьому жодна з інтерпретованих норм подібного припису не містила, а до зазначеного висновку призвів минулий указ Президента України, яким обраного мера столиці було призначено головою міської державної влади.

Таким чином, КСУ шляхом тлумачення Основного Закону України здійснює побудову конституційного тексту за допомогою своїх юридичних позицій. Отже, через зазначені вище особливості юридичної природи його актів Конституційний Суд України фактично доповнює Конституцію України новими положеннями, а тому поряд з українським народом і парламентом може вважатися третім суб'єктом конституціоналізації у вузькому розумінні змісту цього поняття.

У більш широкому розумінні конституціоналізацію розглядають як реалізацію принципів і норм конституції у галузевому законодавстві на основі рішень конституційних судів¹. За визначенням Л. Гарліцькі, конституціоналізація спеціальних галузей права означає, що нормативний зміст кожної з них тепер визначається не лише окремими нормативними актами та кодексами, а й відповідними конституційними положеннями й існуючою практикою конституційного суду². Звичайні закони застосовуються та інтерпретуються на підставі конституційних принципів і положень, що має ефект забезпечення релевантності конституції, у тому числі в спорах, що відбуваються в межах традиційних галузей права. Насправді неможливо визначити чіткий кордон між конституційним правом та іншою частиною правової системи — перше проникає в структуру останньої³.

У зв'язку з цим слід згадати, що до конституційної реформи 2016 року Конституційний Суд України упродовж майже 20 років здійснював повноваження з

¹ Авакьян С. А. Конституция России: природа, эволюция, современность. Москва, 2000. 528 с.

² Garlicki L. Constitutional Courts Versus Supreme Courts. *Oxford University Press and New York University School of Law*. 2007. Vol. 5. № 1. P. 49.

³ Там само.

офіційного тлумачення законів України. Сутність повноваження фактично полягала у виявленні конституційно-правового змісту того законодавчого припису, який застосовувався неоднозначно або викликав складнощі праворозуміння. Зважаючи на обов'язковість рішень цього органу на всій території держави (ефект *erga omnes*), реалізація зазначеної функції забезпечувала конституційно-правовий режим застосування законів України, зокрема виключала їх подальшу інтерпретацію правозастосувачами в інший спосіб, тобто всупереч виявленому офіційному змісту. На виконання вказаного завдання Конституційним Судом України було ухвалено 113 рішень. На сьогодні повноваження з інтерпретації законів України зберігається за КСУ в дуже обмеженому вигляді. Згідно з частиною третьою статті 89 Закону України «Про Конституційний Суд України» якщо КСУ, розглядаючи справу за конституційною скаргою, визнав закон України (його положення) таким, що відповідає Конституції України, але одночасно виявив, що суд застосував закон України (його положення), витлумачивши його у спосіб, що не відповідає Конституції України, то Конституційний Суд України вказує на це у резолютивній частині рішення. Отже, цьому органу дозволено безпосередньо перевіряти на відповідність Основному Закону України правозастосовну практику судів загальної юрисдикції та надавати їй конституційно-правову оцінку. Однак зазначене повноваження КСУ не реалізовується через стриманість більшості суддів-конституціоналістів у питанні прямого втручання до юрисдикції загальних судів. Найбільш вірогідно, у майбутньому цей орган все ж евентуально вдаватиметься до безпосередньої конституціоналізації судового правозастосування.

Щодо перевірки законів України на відповідність Конституції України, то цю функцію Конституційний Суд України здійснює від початку своєї діяльності. Закони, інші акти або їх окремі положення, що визнані неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення КСУ рішення про їх неконституційність, якщо інше не встановлено самим рішенням, але не раніше дня його ухвалення (частина друга статті 152 Основного Закону України). Як правило, зазначене застереження у практиці Конституційного Суду України не використовується. Отже, органи державної влади, органи Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації, посадові та службові особи, громадяни та їх об'єднання, іноземці, особи без громадянства повинні утримуватись від застосування чи використання правових актів або їх положень, визнаних неконституційними (тобто останні припиняють юридичне існування як регулятори суспільних відносин). Рішення Конституційного Суду України мають пряму дію і для набрання чинності не потребують підтверджень з боку будь-яких органів державної влади. Обов'язок виконання рішення Конституційного Суду України є вимогою Конституції України¹. Також «закони, інші правові акти або їх окремі положення, визнані неконституційними, не можуть бути прийняті в аналогічній редакції, оскільки рішення Конституційного Суду України є обов'язковими до виконання на території України, остаточними і не можуть бути оскаржені»².

¹ Абзаци другий, третій пункту 4 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 14 грудня 2000 року № 15-рп/2000.

² Абзац другий пункту 7 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 8 червня 2016 року № 4-рп/2016.

Водночас для забезпечення конституційності в суспільних відносинах з моменту визнання їх регулятора неконституційним КСУ іноді встановлює тимчасове регулювання на період, допоки відповідний закон не буде ухвалений парламентом, або зазначає, що із втратою чинності неконституційним положенням відновлюється дія минулого законодавчого регулювання. Наприклад, Рішенням КСУ від 1 червня 2016 року № 2-рп/2016 визначено, що «до моменту законодавчого врегулювання питання забезпечення судового контролю за госпіталізацією до психіатричного закладу недієздатної особи на прохання або за згодою її опікуна за рішенням лікаря-психіатра така госпіталізація можлива лише за рішенням суду»¹. У Рішенні КСУ від 30 вересня 2010 року № 20-рп/2010 вказано, що визнання неконституційним Закону № 2222 у зв'язку з порушенням процедури його розгляду та ухвалення означає відновлення дії попередньої редакції норм Конституції України, які були змінені, доповнені та виключені Законом № 2222; це забезпечує стабільність конституційного ладу в Україні, гарантування конституційних прав і свобод людини і громадянина, цілісність, непорушність та безперервність дії Конституції України, її верховенство як Основного Закону держави на всій території України (абзац четвертий пункту 6 мотивувальної частини). Аналогічні правові наслідки мали місце й після ухвалення Рішення КСУ від 7 липня 2009 року № 17-рп/2009 у справі про конституційно встановлену процедуру набрання чинності законом, в результаті якого положення Закону України «Про Конституційний Суд України» відновили свою дію в попередній редакції.

Таким чином, щоб забезпечити відповідність галузевого законодавства принципам і вимогам Конституції України, КСУ не тільки очищує його від дефектних норм, а й самостійно створює нові тимчасові регулятори суспільних відносин або відновлює чинність минулого нормативного регулювання, яке відповідає вимогам Основного Закону України.

У цьому контексті слід погодитися з Н. Пархоменко у тому, що сутність конституціоналізації галузевого законодавства полягає у посиленні конституційних засад у цих галузях та відповідних сферах суспільних відносин. Зазначене передбачає стабільний характер конституційного регулювання цих відносин, стабільність їх розвитку, єдність практики розгляду уповноваженими органами та вирішення юридичних справ².

Ще одним повноваженням Конституційного Суду України є перевірка конституційності актів глави держави, парламенту, уряду, Автономної Республіки Крим, у тому числі й тих, які не мають нормативного характеру, а також дотримання конституційної процедури створення та/або вчинення таких актів і законів України. Зокрема, закони та інші акти за рішенням Конституційного Суду України визнаються неконституційними повністю чи в окремій частині, якщо була порушена встановлена Конституцією України процедура їх розгляду, ухвалення або набрання ними чинності (частина перша статті 152 Основного Закону України). У межах цього повноваження Конституційний Суд України перевіряє дотримання

¹ Абзац другий пункту 4 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 8 червня 2016 року № 4-рп/2016.

² Пархоменко Н. Конституционность и конституционализация законодательства Украины: теоретические аспекты. *Вестник ТвГУ. Серия «Право»*. 2012. Вып. 31. С. 167.

зазначеними суб'єктами конституційних правовідносин своїх повноважень та компетенції. Переважно з цих підстав, через перевищення вказаними особами своїх конституційних повноважень, КСУ у шести рішеннях визнавав неконституційними акти Президента України, у тринадцяти — постанови уряду, у двох — акти Верховної Ради Автономної Республіки Крим. Неодноразово Конституційний Суд України визнавав неконституційними закони України через їх ухвалення парламентом з порушенням вимог Основного Закону України, зокрема щодо здійснення народним депутатом України голосування особисто. Наприклад, у Рішенні від 26 квітня 2018 року № 4-р/2018 Конституційний Суд України дійшов висновку, що Верховна Рада України не дотримала встановленої конституційної процедури розгляду і ухвалення Закону № 5475, про що свідчить те, що Законопроект № 6278 не було розглянуто на засіданні відповідного комітету Верховної Ради України, а також те, що частиною народних депутатів України було порушено вимогу щодо особистого голосування (пункт 13 мотивувальної частини). У Рішенні від 28 лютого 2018 року № 2-р/2018 Конституційний Суд України дійшов висновку, що порушення конституційної процедури розгляду та ухвалення проекту Закону № 9073 під час його прийняття в цілому на вечірньому пленарному засіданні Верховної Ради України 3 липня 2012 року мали системний характер та істотно вплинули на остаточний результат прийняття Закону; викладене є підставою для визнання Закону неконституційним згідно з частиною першою статті 152 Конституції України (пункт 4 мотивувальної частини).

Здійснюючи зазначену функцію, КСУ забезпечує дотримання Основного Закону України зазначеними суб'єктами конституційних правовідносин, стабільність конституційного ладу, створюючи превенцію від узурпації державної влади будь-ким із цих суб'єктів.

Така превенція створюється й шляхом реалізації Конституційним Судом України повноважень щодо перевірки на відповідність Конституції України питань, які пропонуються для винесення на всеукраїнський референдум за народною ініціативою, та законопроектів про внесення змін до Конституції України (частина друга статті 151, стаття 159 Основного Закону України). Наприклад, у Висновку КСУ від 16 грудня 2019 року № 7-в/2019 щодо законопроекту про внесення змін до Конституції України, який передбачав надати главі держави повноваження призначати керівників Державного бюро розслідувань та Національного антикорупційного бюро України, Конституційний Суд України зазначив, що однібічне (незбалансоване) розширення компетенції Президента України шляхом наділення його невластивими повноваженнями суперечить засадничим положенням Конституції України, які визначають статус та повноваження Кабінету Міністрів України, може спричинити конкуренцію та дублювання компетенцій глави держави та уряду, а також передумови для виникнення конфлікту між ними (абзац сімнадцятий пункту 10 мотивувальної частини); спричинить розбалансування наявної конституційної системи стримувань та противаг у механізмі реалізації державної влади в Україні та наділення Президента України не характерними для нього функціями та повноваженнями, що може призвести до поступової та завуальованої зміни балансу влади (абзац другий пункту 10 мотивувальної частини), а також може «створити загрозу негативного впливу на дотримання

конституційних прав і свобод людини і громадянина, обмеживши як самі права, так і їх реалізацію, що можуть бути забезпечені тільки незалежними органами правопорядку та конституційно визначеними органами державної влади» (абзац вісімнадцятий пункту 10 мотивувальної частини).

Власне кажучи, конституційні суди були створені саме з метою та як центральний елемент забезпечення системи стримувань і противаг¹. Природа Конституційного Суду України полягає у контролі за дотриманням Конституції України, в тому числі і органами державної влади, через відповідні повноваження, які він може використовувати для ухвалення рішень щодо стримування дій конкретного органу державної влади². Діяльність КСУ з контролю за дотриманням конституційного договору суб'єктами конституційних правовідносин може розглядатися як спосіб конституціоналізації публічних відносин, учасниками яких виступають ці суб'єкти.

Розділ I «Загальні засади» Конституції України, зокрема стаття 1, частина друга статті 6, частини перша, друга статті 8, частина друга статті 19, містить правило відповідності всіх нормативних актів, а також актів і практичних дій органів та посадових осіб держави духу, меті та змісту конституційного тексту та їх чіткої реалізації. Зазначене правило послідовно утверджується актами Конституційного Суду України. Важливість такої діяльності важко переоцінити, оскільки конституцію будь-якої держави можна вважати дієвою лише у разі, якщо конституційні норми, цінності та принципи реалізуються та становлять фундамент для створення й розвитку всіх інших складових правової системи, зокрема й системи позитивного права.

Також на Конституційний Суд України покладено завдання надавати висновки про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість, а також щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпичменту (частини перша, третя статті 151 Основного Закону України). Останнє повноваження КСУ ще жодного разу не реалізовував. Щодо чинних міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, то вони є частиною національного законодавства України (частина перша статті 9 Основного Закону України). Якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору (частина друга статті 19 Закону України «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004 року № 1906–IV). Проте за змістом Конституції України укладенню підлягають лише ті міжнародні угоди, які відповідають їй (частина друга статті 9). Закріплений у такий спосіб пріоритет

¹ Пункт 135 Висновку про поправки (внесення змін) до Закону про Конституційний Трибунал Польщі від 25 червня 2015 року, схваленого Європейською Комісією «За демократію через право» (Венеційською Комісією) на 106-му пленарному засіданні 11–12 березня 2016 року.

² Абзац третій розділу 10 «Висновки» Висновку про склад конституційних судів, схваленого Європейською Комісією «За демократію через право» (Венеційською Комісією) у грудні 1997 року № 20.

Конституції України перед актами міжнародного права є однією з юридичних гарантій державного суверенітету та незалежності. Отже, Конституційний Суд України, здійснюючи нормоконтрольну функцію стосовно міжнародних договорів, забезпечує превентивний захист внутрішнього галузевого законодавства від імплементації неконституційних норм та гарантує державний суверенітет.

Україна як член Ради Європи є учасницею Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (далі — Конвенція), яку український парламент ратифікував 17 липня 1997 року. По суті, Конвенція гарантує ті самі права і свободи, що й Конституція України. При цьому низка формулювань, які закріплюють основні права і свободи, у цих правових актах є ідентичними.

Водночас із положень закону про ратифікацію Конвенції і протоколів до неї¹ впливає, що у сфері захисту прав людини наша держава фактично поступилася частиною суверенітету на користь постійно діючого органу Ради Європи — Європейського суду з прав людини, визнавши його компетенцію розглядати заяви про порушення суб'єктами владних повноважень прав, викладених у цій Конвенції. Зокрема, вказаним законом «Україна повністю визнає на своїй території дію статті 46 Конвенції» стосовно «обов'язкової юрисдикції» Європейського суду з прав людини «щодо всіх питань, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції». Таким чином, обов'язковою була визнана лише практика Європейського суду з прав людини у справах проти України. Це значною мірою загальмувало європеїзацію правової системи нашої держави, оскільки перше рішення проти неї у межах цієї процедури було прийнято лише через п'ять років (справа «Совтрансавто-Холдинг» проти України» № 48553/99, рішення від 25 липня 2002 року).

Внаслідок цього місце Конвенції і практики Європейського суду з прав людини у правовій системі України і в конституційному праві, зокрема в перші роки після ратифікації цього міжнародного договору, залишалось невизначеним, що перешкоджало їх ефективному застосуванню. Лише у 2006 році, після спливу більше ніж восьми років з часу ратифікації, Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини», зобов'язавши національні суди застосовувати при розгляді справ Конвенцію і практику Європейського суду з прав людини як джерело права (стаття 17). Значна роль у законодавчому закріпленні цієї правової доктрини належить Конституційному Суду України, який задовго до того почав використовувати ці джерела загальноєвропейського права у своїй практиці.

Звичайно ж, КСУ засновує свої рішення на Конституції України. Проте як додаткові доводи на обґрунтування правових позицій більшість його актів містить посилання на джерела міжнародного права, у тому числі Конвенцію і рішення Європейського суду з прав людини. Використовуючи практику цього конвенційного органу, Конституційний Суд України прагне узгоджувати з нею свої правові позиції. Тоді як загальні підходи і принципи, сформульовані Європейським судом з прав людини, як правило, беруться до уваги в процесі вироблення концепцій актів конституційного правосуддя. В результаті приймаються рішення, які не просто

¹ Закон України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» від 17 липня 1997 року № 475/97-ВР.

відповідають, а й значною мірою засновуються на практиці Європейського суду з прав людини.

Справді, Конвенція і рішення Європейського суду з прав людини почали використовуватися Конституційним Судом України як джерело права задовго до формального закріплення такої доктрини парламентом. Однак внаслідок зазначених недоліків первинного законодавчого регулювання цих відносин формування Конституційним Судом України такого розуміння юридичної природи і ролі цих правових актів у конституційному праві України не було одномоментним.

Спочатку в середовищі українських вчених-конституціоналістів не було навіть домінуючої думки щодо належності нашої держави до країн моністичної чи дуалістичної традиції реалізації норм міжнародного права. Інакше кажучи, було не зрозуміло, чи слід застосовувати ці норми безпосередньо або необхідна їх імплементація у внутрідержавне право шляхом його адаптації у встановленому порядку. Однією з підстав дуалістичного підходу слугувало положення статті 52 Конвенції, відповідно до якої держава-учасник надає на запит Генерального секретаря Ради Європи роз'яснення того, яким чином її внутрішнє законодавство забезпечує ефективне виконання будь-якого з положень Конвенції.

Така невизначеність пояснює ту обставину, що упродовж перших двох років після ратифікації цього міжнародного договору будь-які згадки про нього у практиці Конституційного Суду України мали виключно поверховий характер і не містили ні індексів конкретних положень, ні цитат (рішення від 30 жовтня 1997 року № 5-зп, від 25 грудня 1997 року № 9-зп).

З часом використання цього джерела загальноєвропейського права в актах конституційного судочинства набуває більше сенсу та визначеності. Так, у Рішенні від 24 червня 1999 року КСУ просто послався на пункт перший статті 6 Конвенції на підтвердження свого висновку, що «серед засобів захисту прав і свобод людини і громадянина особлива роль належить незалежному і неупередженому суду». У Рішенні від 29 грудня 1999 року у справі про смертну кару вказано на змістову спільність частини першої статті 27 Конституції України та статті 3 Конвенції, а також, що невідповідність зазначеного покарання цій статті Конвенції підтверджено Європейським судом з прав людини. Проте ні цитат чи реквізитів відповідних рішень цього міжнародного органу, ні формулювань самої Конвенції все ще не було наведено.

Вперше після ратифікації Конвенції її положення було процитоване Конституційним Судом України більш ніж через три роки (Рішення від 18 жовтня 2000 року № 11-рп/2000), а позиція Європейського суду з прав людини — майже через десять років (Рішення від 20 червня 2007 року № 5-рп/2007).

На початку 2000-х років у законодавстві України відбулося закріплення доктрини, яку колишній Голова цього конвенційного органу Луціус Вільдхабер назвав «галузевим монізмом» (*sector monism*). Усі прийняті в той період і в подальшому кодекси і більшість спеціальних законів прямо передбачають, що якщо норми міжнародного права інакше регулюють суспільні відносини, то підлягає застосуванню саме міжнародне право. Також процесуальні кодекси стали передбачати, що застосування їх положень має відбуватися відповідно до практики Європейського суду з прав людини.

Зазначена доктрина знайшла дещо неочікуване відображення у практиці самого Конституційного Суду України, який, формулюючи у той період свої позиції, у декількох справах дозволив собі навіть перевірити положення законів безпосередньо на відповідність Конвенції (Висновок КСУ від 11 липня 2000 року № 2-в/2000; Рішення КСУ від 8 липня 2003 року № 14-рп/2003).

У подальшому підхід кардинально змінився, і в ухвалі від 7 квітня 2009 року № 18-у/2009 Конституційний Суд України зазначив, що до його компетенції не належить питання відповідності законів міжнародним договорам.

Нарешті, у Рішенні КСУ від 1 червня 2016 року № 2-рп/2016 вперше більш зрозуміло була визначена роль зазначених джерел загальноєвропейського права у конституційному праві України. За змістом сформульованих у цьому рішенні позицій, згідно із принципом дружнього ставлення до міжнародного права при вирішенні справи на підставі того чи іншого положення Конституції України має враховуватися практика застосування Європейським судом з прав людини відповідного положення Конвенції.

Таким чином, Конституційний Суд України формально закріпив субсидіарну природу Конвенції і практики Європейського суду з прав людини в конституційному праві України. Відповідно до цієї концепції у практиці національного органу конституційної юрисдикції ці та інші джерела загальноєвропейського права виконують допоміжну функцію при здійсненні офіційного тлумачення і визначенні змісту й обсягу основних прав і свобод, критеріїв їх обмеження, принципів правової держави, закріплених в Основному Законі України, при з'ясуванні змісту наведених у його тексті понять і значення окремих термінів. Інакше кажучи, дружнє до міжнародного права конституційне правове тлумачення вимагає узгодження правових позицій КСУ з вимогами Конвенції і практикою зазначеного конвенційного органу в тих випадках, коли це можливо і доречно з методологічної точки зору в конкретній справі і узгоджується з Конституцією України.

З цього випливає, що джерела загальноєвропейського права формально не обов'язкові для Конституційного Суду України. Однак якщо при розгляді справи буде виявлено релевантну позицію Європейського суду з прав людини, то Конституційний Суд України буде змушений або узгоджувати з нею своє майбутнє рішення, або — чого ще не відбувалося у його практиці — констатувати, що ця позиція не відповідає Конституції України.

Подібні підходи сьогодні демонструють органи конституційного правосуддя більшості держав — членів Ради Європи, зокрема Федеральний конституційний суд Німеччини шляхом запровадження загальновідомої доктрини *solange* (в перекладі з німецької — «допоки»).

Неодноразово у своїх рішеннях Конституційний Суд України використовував і висновки Європейської Комісії «За демократію через право» (Венеційської Комісії). Зокрема, надаючи критичну оцінку законопроекту про внесення змін до Конституції України, який передбачав розширення повноважень Президента України, КСУ навів пункт 64 Висновку про конституційну ситуацію в Україні, схваленого Венеційською Комісією на 85-му пленарному засіданні 17–18 грудня 2010 року, яка зауважила, що «посилення повноважень президента може стати перешкодою

для створення справді демократичних структур і в кінцевому підсумку призвести до надмірно авторитарної системи»¹.

Таким чином, конституціоналізуючи правову систему України, Конституційний Суд України одночасно здійснює її європеїзацію. Цим самим він сприяє формуванню нової національної правосвідомості, орієнтуючи правозастосування і нормотворчий процес на відповідність правовим стандартам, закріпленим актами органів Ради Європи.

Перманентно використовуються Конституційним Судом України у практиці й положення Загальної декларації прав людини 1948 року, Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 року, інших міжнародних договорів, а також різноманітні документи міжнародних органів, організацій.

Отже, в Україні, як і в інших державах — учасницях Ради Європи, конституційне право є галуззю, яка розвивається та взаємодіє з системою міжнародного права. Зазначене дозволяє мінімізувати прояви правового ізоляціонізму держави, а також, як вважає Л. Луць, сприяє скороченню відставання національних правових систем від сучасних досягнень та вимог правового розвитку людської цивілізації².

Загалом ефективний розвиток системи суспільних відносин вимагає їх конституційної організації — конституціоналізації системи національного права (її галузей та норм). Завдяки конституціоналізації законодавства відбувається збалансований розвиток усіх елементів правової системи, забезпечується пропорційність задоволення публічних та приватних інтересів, збереження та розвиток конституційних цінностей³. Зокрема, діяльність Конституційного Суду України забезпечує практичну взаємодію Конституції України з іншими нормативно-правовими актами внутрішнього законодавства: вплив змісту норм вищої юридичної сили, закладених у них принципів, духу, природи на зміст, принципи, мету та завдання нижчих за структурною ієрархією законодавства регуляторів суспільних відносин. На думку С. Полєніної, відтворення та розвиток положень одних нормативних актів в інших становить один із універсальних способів, прийомів побудови, розвитку та вдосконалення законодавства⁴. А. Лужанський вважає, що метою конституційного судочинства є «забезпечення верховенства Конституції як основи національної правової системи, захист конституційного правопорядку, конституційних прав і свобод, припинення порушення конституційних норм та запобігання цим порушенням»⁵.

Наведене дозволяє дійти таких висновків. Конституціоналізація позитивного права та суспільних відносин є сенсом та іманентною характеристикою діяльності Конституційного Суду України. Законодавче визначення завдання цього органу —

¹ Висновок Конституційного Суду України від 16 грудня 2019 року № 7-в/2019.

² Луць Л. А. Проблеми взаємодії національних та міждержавних правових систем. *Правова держава*. 2002. Вип. 13. С. 400.

³ Пархоменко Н. Конституционность и конституционализация законодательства Украины: теоретические аспекты. *Вестник ТвГУ. Серия «Право»*. 2012. Вып. 31. С. 165–166.

⁴ Полєніна С. В. Конституционные основы системы советского законодательства. *Советское государство и право*. 1978. № 5. С. 16.

⁵ Лужанський А. Доступ до конституційного правосуддя в Україні: суб'єктно-юрисдикційний аспект. *Вісник Верховного Суду України*. 2011. № 4 (128). С. 33.

забезпечення верховенства Конституції України¹ — можна вважати одним із визначень природи конституціоналізації.

Така діяльність Конституційного Суду України забезпечує структурну ієрархічність та єдність системи національного права, ефективну дію Конституції України, адаптацію її тексту до сучасного стану розвитку міжнародного та національного права, перманентний вплив «букви» та «духу» конституційної матерії на галузеве законодавство, правозастосовну практику та суспільні відносини безпосередньо. Тим самим забезпечується розвиток та вдосконалення системи національного законодавства, запровадження сучасних світових стандартів у галузі прав і свобод людини, розширення змісту та обсягу основоположних конституційних прав, створення ефективних гарантій їх реалізації та захисту.

Конституціоналізація, яку здійснює КСУ, дозволяє також запобігати імплементації таких, що не відповідають Основному Закону України, норм міжнародних договорів до національного законодавства, захищати державний суверенітет, а також єдність доктрин, принципів та цінностей, реалізованих у внутрішньому праві, заснованому на Конституції України, видаляти із системи національного права дефектні норми, створювати їм на заміну нові тимчасові або відновлювати дію минулого законодавчого регулювання задля уникнення правових лакун та пов'язаної з ними юридичної невизначеності.

Крім того, існування конституційного судочинства дозволяє ефективно реагувати на порушення конституційного договору основними суб'єктами публічних відносин (Президентом України, парламентом та урядом), унеможливаючи узурпацію державної влади, зміну конституційного ладу та балансу в системі стримувань і противаг, а також створюючи певну юридичну та психологічну превенцію від рецидиву таких дій, утверджуючи розуміння того, що будь-яка неконституційна діяльність завжди отримуватиме критичну конституційну правову оцінку та припис, які відповідно до Основного Закону України є загальнозобов'язуваними до виконання.

Нарешті, передбачувана у майбутньому активна реалізація Конституційним Судом України повноваження щодо перевірки судової практики з метою надання їй конституційної правової оцінки потенційно посилить вплив конституційних правових ідей та реалізацію принципів Основного Закону України у правозастосовній практиці. Зазначене передбачувано підвищить рівень ефективності захисту прав людини судами загальної юрисдикції.

Слід підкреслити, що складовими кожної правової системи є правосвідомість, праворозуміння, правотворення і правозастосування. Саме тому процес конституціоналізації, який є об'єктивним та необхідним, не може бути обмежений на практиці до «системи формально-юридичних способів та методів юридизації суспільних відносин, оскільки охоплює ідеологічні, інформаційні та інші сфери юридичної дійсності»².

¹ Згідно зі статтею 1 Закону України «Про Конституційний Суд України» цей орган конституційної юрисдикції «забезпечує верховенство Конституції України, вирішує питання про відповідність Конституції України законів України та у передбачених Конституцією України випадках інших актів, здійснює офіційне тлумачення Конституції України, а також інші повноваження відповідно до Конституції України».

² Пархоменко Н. Конституционность и конституционализация законодательства Украины: теоретические аспекты. *Вестник ТвГУ. Серия «Право»*. 2012. Вып. 31. С. 166.

У зв'язку з цим можна стверджувати, що саме через акти Конституційного Суду України, зважаючи на їх юридичну природу та широку обізнаність суспільства щодо їх змісту, забезпечується вплив закладених в Основному Законі України ідей та принципів на світогляд українського народу, формується його правосвідомість. Оскільки держава є політичною формою організації населення на певній території, то формування конституційної правосвідомості у більшості її громадян тягне за собою формування людиноцентричної державної політики, наповнення правового регулювання конституційним змістом, відповідність конституції усіх сфер суспільного життя.

Tupytzkyi O. What Constitutionalisation Decides as the Content of Constitutional Justice. *The article considers different approaches to the definition of constitutionalisation. It is proposed that the Constitutional Court of Ukraine, which due to the legal nature of its acts actually supplements the Constitution of Ukraine with new provisions, to consider to be the third subject of constitutionalisation (along with the Ukrainian people and parliament) in the narrow sense of the term.*

Key words: *the Constitutional Court of Ukraine, constitutionalisation, constitutional text, powers of the body of constitutional jurisdiction.*